

HAT SANATINA TERMİNOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Mehmet MEMİŞ*

Özet

İslamiyet'in doğuşundan itibaren, Müslümanların Kur'an ayetlerini doğru ve güzel bir biçimde yazma gayretleri Arap yazısının şekil bakımından gelişmesine ve bu süreçte farklı yazı çeşitlerinin de doğmasına sebep olmuştur. Kur'an-ı Kerim etrafında gelişen bir sanat dalı olması sebebi ile, bu sanatla ilgili olarak kullanılagelen kavram ve istilahlara genellikle Arapçadır. Ancak hat sanatını en olgun seviyesine ulaştıran Osmanlılar, coğrafi ve kültürel yakınlık sebebiyle bu alanda Türkçe kavramlar yanında Farsça kelime ve tamlamaları da kullanmışlardır.

Günümüzde bir kısmı unutulmaya yüz tutmuş olan bu kavramlardan bazıları yapılan kimi yayınlarda ve sözlü anlatımlarda yerli yerinde kullanılmamakta, hatta sözlüklerde tam karşılığı ile yer bulmamaktadır. Halen kullanılan bazı kavramlar hakkında da zaman zaman tereddütler yaşanmaktadır. Bu çalışmada, ele alınan örnekler üzerinden bu gibi bazı hususların açığa kavuşturulması ve tereddütlerin giderilmesine yardımcı olunması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hat Sanatı, Hat, Hattat, Hat Terminolojisi.

A TERMINOLOGICAL APPROACH TO CALLIGRAPHY

Abstract

Since the dawn of Islam, efforts of Muslims for writing verses of the Quran in a correct and beautiful way have led to the development of Arabic script form and the emergence of different kinds of writing in this process. Terminological concepts and technical terms related to this art, which reached the mature level during the Ottoman period after a long course of development, are naturally Arabic origin mostly. However, due to geographical and cultural proximity, many Persian words and phrases are also used in this area.

Some technical terms existing in the past are now forgotten, some of them have undergone changes in meaning over time. Some doubts occur about the currently used ones occasionally and some terms are not used in the original position. In this paper, it is aimed to help to clarify some of these issues and eliminate hesitations through the examples studied.

Keywords: Calligraphy, Calligrapher, Terminology of Calligraphy.

Giriş

Hat sanatı, tarihî süreci içerisinde oluşan estetik kaidelerine uygun olarak, Arap Alfabesiyle icra edilen ölçülü ve güzel yazı yazma sanatıdır. Arap yazısı İslamiyet'le birlikte önemli bir gelişme seyrine girmiş, bu gelişmede Kur'an-ı Kerim'in yazıya geçirilmesi ve çoğaltılması büyük rol oynamıştır. Başlangıçta daha çok dini metinler üzerinde gelişimini devam ettiren hat sanatı bilahare, kâğıttan ahşaba, madenden çiniye, kumaştan taş, yazının kullanıldığı her alanda kendini göstererek Müslüman toplumların içtimai hayatında önemli bir yer edinmiştir. Geçmişte Şam, Bağdat, Kahire, İsfahan, Tebriz ve Herat gibi önemli şehirlerden sonra nihayet 16. Asır başlarından itibaren İstanbul bu sanatın merkezi haline gelmiş, Osmanlı zevki hat sanatına yeni bir letafet kazandırmıştır.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. e-mail: mmemis@sakarya.edu.tr.

Arap alfabesi ile uygulanan bir sanat dalı olması hasebiyle öteden beri hat sanatıyla ilgili kavram ve ıstılahlar Arapça olmuştur. Elbette yazılan metinlerin hepsi Arapça değildir. Bu alfabe benimsenmeyen diğer İslam ülkelerinde Arapça dinî metinler yanında Türkçe, Farsça, Malayca, Urduca, Azerice gibi birçok lisanda metinler yazılmıştır. Araplar dışındaki toplumlarda da çoğunlukla bu Arapça tabirler geçerliliğini korumuş, ancak onlar bu tabirler yanında kendi lisanslarında bulunan müteradif kelime ve kavramları da kullanmışlardır.

Osmanlı döneminde ilim ve sanat alanında Arapça ve Farsça kelimelerin sıkça kullanıldığı malumdur. Bu sebeple hat sanatı, uygulamaları ve malzemeleri ile ilgili olarak çoğunlukla Arapça ıstılahlar kullanılmış, Türkçe kelimeler yanında Farsça kökenli kelime ve tamlamalara da yer verilmiştir. Günümüzde bu kavramlardan artık neredeyse unutulup gündemden düşenler olduğu gibi anlam değişimine uğrayanlar da vardır. Diğer taraftan Osmanlı döneminde kullanılan bazı kelime ve tamlamaların yeni alfabe ile yazılmalarında farklılıklar görülmekte, tereddütler yaşanmaktadır. Elbette terminoloji bakımından problemleri olan bütün kavramları bir tebliğ kapsamında ele almak mümkün değildir. Burada konunun önemini vurgulamak için bugünkü kullanımlarında problem görülen bazı örnekler üzerinde durmak yeterlidir. Önce bu sanatın isimlendirilmesi konusunda yaşanan tereddütlere değinmek yerinde olacaktır.

Hat / Hüsn-i Hat / Hüsn-ü Hat / Hüsnühât

Arapça *hüsn* (حسن): “güzellik” ve *hatt* (خط): “yazı” kelimelerinden oluşan *hüsn-i hatt* (حسن خط): Güzel yazı, kaidelerine uygun güzel yazı yazma sanatı anlamına gelmektedir¹. Osmanlı Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bu tamlamanın günümüz Türkçesinde *hüsn-i hat*, *hüsn-ü hat*, *hüsnühât* şeklinde farklı yazılışları ile karşılaşılacaktır. Bu da Osmanlı Türkçesinde belirtilmesine ihtiyaç duyulmayan bağlama ünlüsünün (izafet kesresi) yeni yazıda yazılma zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Çeşitli ortamlarda bu ıstılahın yazılı veya sözlü olarak kullanımında tereddütler yaşanmakta, hangisinin doğru olduğu hususu tartışılmaktadır.

Osmanlı döneminde çeşitli bilim dallarına ve sanat kollarına ait kavramların adlandırma işi daha çok Farsça tamlama kuralına göre yapılmıştır. Arapça, Farsça tamlama kurallarına başvurma aslında Eski Anadolu Türkçesinden gelen geleneksel bir uygulamadır. Farsça kurallara göre kurulan tamlamalarda iki kelime arasında yer alan izafet kesresi, “i” harfiyle temsil edilir. Ancak bu bağlama ünlüsü bazı örneklerde kendinden önceki kelimenin son hecesine bağlı olarak uyuma sokulmuştur (*hüsn-ü kabul* örneğinde olduğu gibi). 1929’da yayımlanan İmlâ Lügatini hazırlamakla görevli kurul üyeleri, tamlamaların yazımı konusunda, bağlama ünlüsünün getirildiği kelimenin son ünlüsüne uymasını istemişlerdir. İmlâ Lügatinin ön sözünde Farsça kurala göre yapılmış iki tamlama geçer. Bunlardan biri *Kamusu Türkî*, diğeri *Lehçei Osmanî*’dir. Her iki kelimenin bağlama ünlüsü uyuma sokularak ilk kelimeye katılmıştır. Bu tutum, bugün Türk Dil Kurumunca benimsenmiş bir yazım şekli olup Yazım Kılavuzu ve Türkçe Sözlükte söz konusu Farsça, Arapça kökenli tamlamalar bitişik yazılmaktadır².

Eski Türkçe metinlerdeki yazılışında farklılık bulunmayan ama günümüz Türkçesinde (Farsça tamlama kuralına göre) *hüsn-i hat*, (Arapça tamlama kuralına göre) *hüsn-ü hat*, ya da (TDK’nın benimsediği yazım kuralına göre) *hüsnühât* şeklinde karşımıza çıkan bu kavramın yazılışındaki farklılıklarda yukarıda bahsedilen duruma bağlıdır. Bu karışıklığı önlemenin yolu,

¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 548; Mine Esiner Özen, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul, 1985, s. 28; Kubbealtı Lügatı,

<http://www.kubbealtilugati.com/sonuclar.aspx?km=HÜSNÜHAT HÜSNİHAT&mi=0,2015> (Erişim: 10.09.2016).

² Hamza Zülfikar, “Eski Tamlamalardan Yeni Tamlamalara”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/9, Ankara, Summer 2013, s. 168-172.

yine Arapça kökenli Türkçe kelimelerden oluşan (ve Türkçe isim tamlaması kuralına göre yapılan) *hat sanatı* tabirini tercih etmek olsa gerektir.

Arapçada sıfat isimden sonra geldiği için, bu ifade “güzel yazı” anlamında Arap ülkelerinde *el-hattu’l-hasen* (الخط الحسن) şeklinde kullanılır. Ancak bununla hat sanatı kastedilmez. Genellikle edebî metinler anlaşılır. Hat sanatı anlamında *fennü’l-hatt* (فن الخط) tabiri kullanılmakta, daha çokta *Fennü’l-Hattî’l-Arabî* şeklinde görülmektedir. Farsçada ise aynı manada *hoşniyîsi*³ (خوشنویسی) ve *hattâtî*⁴ (خطاطی) tabirleri bulunmaktadır.

Hakiki ve Mecazi Yazı

Merhum M. Bedreddin Yazır, Yazı ve Kalem Güzeli adlı eserinde “*hat*” kavramının hakiki ve mecazi anlamları üzerinde de durarak özetle şu bilgileri vermektedir: Hakikat manasıyla ve en dar ifadesiyle yazı, el ve kalemle yazılarak vücuda getirilendir. Ne biçimde olursa olsun, nereye yazılırsa yazılsın, güzel veya çirkin görünsün bundan başkasında da mecazdır⁵. Mesela taşta hakkedilmiş⁶ (Foto. 1, 2), çeşitli aletlerle çizilerek yapılmış, fırça ile doldurulmuş (Foto. 3, 4), fotoğrafı alınmış, işleme, dokuma gibi bir başka sanatın tekniği ve icaplarıyla vücuda getirilmiş yazılar, el ve kalemle yazılan asıl yazının derece derece uzaklaşan kopyaları veya resimleridir. El ve kalemle yazılarak meydana getirilenlere sadece hat veya yazı, el yazması, yahut orijinal yazı denilir. Mecazilerde mesela: çizme yazı, yapma yazı, kopya yazı, basma yazı, işleme yazı... diye asıl yazıdan ayırt edilirler⁷.

Hangi teknik ve aletlerle yapılmış olursa olsun bugün neredeyse hepsine *hat*, veya yapıışı itibarıyla *hat sanatı* demek adet olmuştur. Fakat yazıların doğru isimlendirilmesi sanat kıymetlerinin tespiti bakımından olduğu gibi sanatkârının hakkının teslimi bakımından da önem arz etmektedir. Bu sebeple farklılıkların belirtilmesi, usul ve tekniğine göre isimlendirilmesi gerekir. Merhum Yazır’ın ifade ettiği gibi mesela bir kaatî’ ustasının keserek yaptığı, hakkâkın taşta oyduğu, çini ustasının çiniye, kumaş ustasının kumaşa işlediği yazıları hattatın el ve kalemle yazdığından ayrı tutmak ve “mahkûk hat”, “kaatî kat”, “işleme hat” gibi tekniğiyle birlikte isimlendirmek gerekir. Çünkü bunlar asıl hattın yani hattatın elinden çıkanın kopyalarıdır. Hat sanatı açısından başarısı ise asıl yazıya yakınlığı nispetinde olur. Elbette bunlar ikinci bir sanat dalının usul ve teknikleri kullanılarak meydana getirildiği için esasen o sanat dalı yönüyle değerlendirilirler.

Yeni yazı ile yazılan yazılarda el ve kalemle yazılması sebebiyle hakiki manada yazılar sınıfına girerler. Ancak bizim kültürümüzde hat sanatında olduğu gibi yerleşmiş bir sanat geleneği ve eğitim disiplini olmadığı için hat sanatından ayrı değerlendirilmelidir. Grafik tasarımı açısından ne kadar başarılı olursa olsun bu yazıları “hat eseri”, yapılan işi de “hat sanatı” olarak isimlendirmek yanlıştır. Aynı şekilde sanatkârına da “hattat” denilmemelidir. Bu kavramlar, kitap sanatları yanında Türk-İslam mimarisinde de önemli bir unsur olarak asırlardır varlığını devam ettiren ve köklü bir geleneği olan klasik hat sanatına mal olmuş kavramlardır.

Kalem

Genel anlamda kalem (قلم), çeşitli maddelerden yapılmış, yazı yazmaya mahsus ucu sivri alettir. Hat sanatı bağlamında düşünülecek olursa; ucu yontularak yazı yazmaya elverişli hale

³ Glosbe Türkçe-Farsça Sözlük, <https://glosbe.com/tr/fa/hat%20sanat%C4%B1>, (Erişim: 18.10.2016).

⁴ Çeviri Sözlük, <https://www.google.com.tr/#q=t%C3%BCrk%C3%A7+farsca+s%C3%B6zl%C3%BCk> (Erişim: 18.10.2016).

⁵ *mecaz*: Kendi öz manasıyla kullanılmayıp benzetme yolu ile başka bir manada kullanılan söz demektir. (F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1992, s. 708).

⁶ Hakk: Maden, taş, ahşap gibi malzemeler üzerine yazı, motif vs. oymak, kazımak. (Abdülkadir Yılmaz, *Türk Kitap Sanatları Tabir ve İstihlaları*, İstanbul, 2004, s. 104).

⁷ M. Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Ankara, 1981, s. 10-13.

getirilen kamıştır⁸. Ayrıca Farsçadan geçen *kilk* (کلك) ve *hâme* (خامه) kelimeleri de Türkçede kalem karşılığında kullanılmıştır. Bu tabirler Osmanlı hattatlarının imzalarında da görülmektedir. (Foto. 6, 7). En eski devirlerden günümüze ulaşan yazı örneklerinden anlaşıldığına göre çeşitli zeminlere kazınarak yazılan yazılar için kemik, demir ve bronz gibi malzemelerden yapılmış sivri uçlu kalemler kullanılmıştır. Romalılar döneminden itibaren kamışla beraber metalden ve kuş tüyünden yapılmış kalemlerin XIX. yüzyıla kadar kullanıldığı bilinmektedir. Avrupa’da kâğıt sanayiinin gelişip yayılmasıyla beraber XVIII yüzyılın başlarında demir uçlu kalemlerin kullanımı yaygın hale gelmiştir⁹. Avrupalılar Osmanlı yazıları için de demir kalem üretmişler ve 1830’dan sonra Osmanlılarda bu kalemin kullanımı yaygın hale gelmiştir¹⁰. Ancak hattatlar yazının tabiatına, hareket ve cereyanına daha uygun olması sebebiyle kamış kalemi metal uçlu yazı aletlerine tercih etmişler, bu geleneği günümüze kadar da sürdürmüşlerdir.

Hat sanatında kullanılan en iyi cins kamış kalem Hazar Denizi sahilleri ile Dicle nehri kenarındaki Vâsıt şehri çevresinde yetişen kamışlardan elde edilmiştir ki Kalem-i Vâsıtı diye tanınır. Sarımsı renkli ham kamışlar sazlıktan kesildiği haliyle kullanılmaya müsait olmadığından, belli bir sıcaklıkta kurumaları için at gübresi içinde bekletilerek sertleştirilir. Kahverengi, hatta siyah renge dönerler. Tabii sertliği dolayısıyla bu işleme tabi tutulmayan üzeri kendiliğinden benekli, menevişli bir başka cins kalem daha vardır¹¹.

Mushaf gibi büyük kitapları yazarken ucu aşınan kalem yeniden açıldığında aynı kalınlığı tutturmak zor olacağından bu tür uzun metinlerde kolay aşınmayan cava kalemi tercih edilmiştir. XIX yüzyılın ilk yarısında İstanbul’dan Hicaza giden hattatlar, Endonezya’nın Cava adasından hacca gelenlerin elinde cava kalemini görüp bu kalemi kullanmaya başlamışlardır. Bunlar palmye tipi bir ağacın lifleri arasından çıktıktan sonra sertleşen, siyahımsı, içi dolu ince çubuklardır. İnce oldukları için başka bir kalemin içine geçirilerek kolay tutulması sağlanır. İlk defa Çömez Mustafa Vasıf ve talebesi Kazasker Mustafa İzzet efendiler nesih yazılarında deneyip beğendikten sonra diğer hattatlar tarafından da benimsenmiştir. Daha kalın yazılar için kargı kalemi denilen ney kalınlığındaki kamışlardan ve bambu kamışlarından istifade edilir. Bunlarında yetmediği daha celi yazılarda tahtadan yapılan kalemler kullanılmıştır¹². Her hattatın kendi kalem açış tarzına uygun olarak ıhlamur, kavak veya gürgen ağacından yapılan bu kalemlerin bazılarında, şak kısmının üst tarafına açılan bir oyuga sünger yerleştirilerek daha fazla mürekkep tutması sağlanmıştır¹³.

Eskiden müzehhiblerin tahrir çekmek için kullandıkları ince fırçalara da kalem denilirdi. Kıl veya tüyden yapılan bu fırçaların en uç kısmı diğerlerinden hafif uzun bırakılır, böylece tahrir ve ince çizgiler daha rahat çekilirdi. Kıl kalem veya tüy kalem de denilen gayet ince çizgi çekmeye mahsus bu fırçalar kalıplardan silkelenen yazıları çizmek ve kenar tashihi yapmak içinde kullanılırdı.¹⁴ Taş, ağaç ve madenleri oymaya veya üzerlerine yazı ve resim kazımaya mahsus ucu sivri ve keskin, çelikten yapılmış aletlere de kalem denilirdi.¹⁵

Kalem tabiri farklı yazı çeşitlerini ifade etmek için de kullanılır. Mesela *şerş kalem* denilince altı yazı çeşidi anlaşılır. Hususi manada mevzun (ölçülü) yazılar içinde, *Kûfî kalem*,

⁸ Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C. II, 1983, s. 910.

⁹ M. Uğur Derman, “Kalem”, *DİA*, C.XXIV, 2001, s. 245.

¹⁰ Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul, 2010, s. 419.

¹¹ Nefeszade İbrahim, *Gülzarı Savab* (Tashih: Kilisli Muallim Rifat), İstanbul, 1939, s. 101; Derman, “Kalem”, s. 245, 246; Serin, *a.g.e.*, s. 419.

¹² Derman, “Kalem”, s. 245,246.

¹³ Nefeszade, *a.g.e.*, s101; Şinasi Acar, *Türk Hat Sanatı*, İstanbul 1999, s. 137.

¹⁴ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 93,94.

¹⁵ Arseven, *a.g.e.*, s. 911.

sülüs kalemî, ta'lik kalemî gibi, kalemle yazılan belirli bir hat manasında kalem demek ayrı bir istilâh olmuştur (Foto. 8)¹⁶.

Devât-Divit

Eskiden yazı takımlarının korunması ve kolayca taşınması için kullanılan mahfazaya verilen addır. Arapçada ‘mürekkep hokkası’ karşılığı kullanılan *devât* (دوات) kelimesi Türkçe’de *divit* şekline dönüşerek farklı bir mana kazanmıştır. Divit, mürekkep hokkası ile içinde kamış kalem, kalemtıraş, makta’ gibi yazı aletlerinin saklandığı dar ve uzun bir gövdeden (kalem) meydana gelir (Foto. 9, 10, 11, 12). Şimdiki dolmakalemler gibi yanında taşınmak ve istenilen yerde kullanma imkânı sağlamak için yapılmış olan divit hokka kısmı yukarıda kalacak şekilde bele sarılan kuşağa çapraz olarak yerleştirilirdi¹⁷.

Üç boy divit vardır. Kuşak arasında taşınan “bel diviti”, daha küçük boyutta ve cübbe kolunun içinde taşınan “kol diviti”, daha büyük boyutta olan “battal divit”. Bel diviti yaklaşık 25-30 cm boyunda, 12-13 mm eninde ve 3,5 cm. yüksekliğinde bir prizma olup ağzına kabartmalı ve menteşeli bir kapak yerleştirilir. Divitler için küçük, yaprak şeklinde bir makta’ da imal edilmiş, bunlar divit hokkasının alt tarafına yapılmış bir halkaya zincirle bağlanarak taşınmıştır. Nadirde olsa gövde kısmında ayrı oluklar halinde kalem yuvaları yapılmış olan divitlere de rastlanır. Malzemenin incinmemesi için gövde içine “mifreşe” denilen bir kumaş kaplanır. Kol kısmının kapağa yakın yerine, menteşenin aksi yönüne mürekkep hokkası yerleştirilir. İs mürekkebi için yapılan hokkaya ilaveten renkli mürekkep için (la’l, mavi gibi) ikinci, hatta üçüncü bir hokka yapılanları da vardır. Sert ağaçlardan ve seramikten mamül olanları bulunmakla beraber, en yaygını madeni divitlerdir. Bunlar da dökme veya dövme suretinde, daha ziyade sarı renkli pirinçten veya beyaz renkli alpaka denilen madenden, bazen de bakırdan imal edilmiştir. Gümüş, altın ve tombaktan yapılmış kıymetli örneklerle de rastlanır. Kazıma tekniği ile yapılmış süslemeler yanında çakma yoluyla kıymetli taşlarla süslenmiş murassa’ divitler de mevcuttur. Zamanımıza gelen divitlerin çoğunda yapan ustanın kazınarak yapılmış veya mühür şeklinde basılmış isimleri okunabilmektedir¹⁸. Usta damgalarına en çok kalemmanın kapağa yakın üst yüzünde rastlanır¹⁹.

Üsküdar’da şimdi kazasker Ahmed Efendi adıyla bilinen mahallede vaktiyle divitçiler çarşısı bulunduğu için Divitçiler ismiyle anılırdı²⁰. Divit ustalarının dükkânlarının da Beyazıt’taki (Vezneciler) Kâğıtçılar Çarşısında olduğu bilinmektedir. Tanzimat’tan sonra erkek kıyafetlerinde kuşağın kalkmasıyla divit revaçtan düşmüş, batı usulü demir kalem uçlarıyla mürekkep hokkalarının yaygınlaşması üzerine müze ve koleksiyonlardaki yerlerini almıştır²¹.

Divit kelimesi günümüzde oldukça farklı bir anlamda kullanılmakta, okullardaki güzel yazı derslerinde kullanılan çeşitli biçim ve boyutlardaki kalem uçlarına divit denilmektedir. Bu kelimenin anlamı bazı Türkçe sözlüklerde de: “*Hokkadaki mürekkebe batırılarak yazı yazmaya yarayan ve değişik uçları olan bir tür kalem*” şeklinde verilmiştir²².

¹⁶ Yazır, *a.g.e.*, s. 11, 138; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, İstanbul, 1993, s. 468; M. Uğur Derman, “Divit”, *DİA*, C.IX, 1994, s. 450, 451.

¹⁸ Derman, “Divit”, *a.g.e.*, C.IX, s. 450.

¹⁹ Bilinen divit ustalarının isimleri için bkz: Mine Esiner Özen, *a.g.e.*, s.17; Pakalın, *a.g.e.*, s. 468; Derman, “Divit”, *a.g.e.*, s. 451; Şinasi Acar, *a.g.e.*, s. 64, 65.

²⁰ Pakalın, *a.g.e.*, s. 468.

²¹ Derman, “Divit”, *a.g.e.*, s. 451.

²² *TDK Büyük Türkçe Sözlük*,

(http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5829d9cf2e3020.62347047 (Erişim:01.11.2016)).

Celî – Celîl

Celî (جلى) kelimesi: 1) Açık, zâhir, âşikâr, ayan, meydanda olan, 2) Uzaktan okunacak şekilde kalın yazılmış yazı manalarına gelir. Bu ikinci mana birincisinden alınmıştır. (Parlak, rûşen manası da vardır ama bu manasıyla Türkçede kullanılmaz)²³. Buradaki her iki mana da hat sanatında farklı olarak yer almıştır. Ancak uzaktan okunabilecek kadar kalın yazılmış yazılar için Araplar *celîl* (جليل) kelimesini kullanmışlardır. "Büyük, azîm" manasıyla bu kelime bir yazı türüyle beraber geldiğinde, o yazının iri ve büyük vasıflı olanı kastedilir: Sülüsü'l-celîl, muhakkaku'l-celîl gibi.

Osmanlı Türkleri ise celîl'i başka hususlarda "büyük" manasıyla kullanmışlarsa da (Rabb-i Celîl, Nezaret-i Celîle vb.), hat sanatında bunu benimsememişler; celî kelimesine Arapça'da bulunmayan bir mana kazandırarak celîl'e tercih etmişlerdir: Celî sülüs, sülüs celîsi, celî yazı, celî ta'lîk gibi. Bu yazı nevilerinin bir istisnası vardır ki, oradaki celî "iri, kalın, büyük" manasına değil de, "âşikâr, meydana çıkartılmış" karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu yazı celî dîvânî yazıdır²⁴ (Foto. 13). Yani divanî geniş bir kalemle yazılmakla celî-divanî adını almaz²⁵.

Kaynaklarda Emeviler devrinde yetişen ilk büyük yazı ıslahatçısı Kutbe el-Muharrir'in dört çeşit yazı ortaya çıkardığı zikredilmektedir. Geometrik ve yuvarlak yazının irisi olan kalemü'l-celîlin Kutbe'den önce kullanıldığı bilinmekte, onun Kalemü't-tûmâr'ı ihdas ettiği tahmin edilmektedir. Emevi halifelerinin fermanları tumâr denilen, parşömen ve papirüsten hazırlanmış büyük boy yapraklara bu kalemle yazılırdı. Standart boyların en büyüğü olan Tumar halifelerin buyruklarına tahsis edilmişti. Çünkü hilafet divanından sadır olan yazıların diğer divanların ve halkın yazılarından farklı olması isteniyordu. Kutbe bu ölçülü tumâr yapraklarına yazılacak yazının kalem ağzı genişliğini tespit etmiş, diğer celîl, sülüs ve nısf kalemlerinin genişliğini de tumâra göre belirlemiştir. Abbasi hilafetinin ilk zamanlarına kadar kâtipler celîl, sülüs, tumâr ve sülüseyn hatlarıyla yazmaya devam ettiler²⁶.

Her yazı nev'inin kendine has bir büyüklüğü vardır ve bu, yazıldığı kalemin ağız genişliğine bağlıdır. Eskiden beri meselâ sülüs ve nesta'lik yazılarında kalem ucunun genişliği 2,5-3 mm., nesihte ise 1 mm. kadardır. Bu yazılardan biri bu ölçülerin üstünde bir kalınlıkta yazılırsa o yazı celîleşiyor demektir. Hattatlar genellikle meşk kaleminin üç misli genişliğinde yazılan bir yazıyı celî olarak kabul ederler²⁷.

Osmanlılarda *celî* kelimesi yalnız başına kullanıldığında, daha çok celî sülüs anlaşılır. (bkz. Foto.14) Tabîî büyüklüğündeki yazı nevilerine göre celî yazıların yazılması daha zordur ve hat sanatında son merhaledir. İnce yazılarda göze batmayan kusurlar, celîde anlayanları rahatsız eder. Bundan dolayı, hattın en geç tekâmül eden tarzı celî olmuştur. Büyük celî üstadı Sâmi Efendi (1838-1912) : "Celî yazmadıkça yazının sırlarına vâkıf olunmaz" demiştir²⁸.

Yukarıdaki izahtan da anlaşılacağı üzere hat sanatı bağlamında kullanıldığında *celîl* ve *celî* kelimeleri aynı manayı ifade etmektedir. Gerek hat sanatının erken devrinde geometrik ve yuvarlak yazının irisi için kullanılan *celîl* tabiri, gerekse Osmanlı'da ve günümüzde revaçta olan yazı çeşitlerinin normal kaleminden daha büyük kalemle yazılmış şeklini ifade etmek için kullanılan *celî* kelimesi bir yazı çeşidi gibi anlaşılmamalıdır. Her iki kavramda hattın bir vasfını ifade eder. Her

²³ Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1989, s. 480.

²⁴ M. Uğur Derman, "Türk Hat Sanatında "Celî" Kavramı", *Türkler*, C. XII, Ankara, 2002, s. 407.

²⁵ Ali Alparslan, "Celî", *DİA*, C. VII, 1993, s. 265

²⁶ Nihad M. Çetin, "İslam Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İstanbul, 1992, s.21; Serin, a.g.e., s. 66, 70.

²⁷ Alparslan, "Celî", s. 265.

²⁸ Derman, "Türk Hat Sanatında "Celî" Kavramı", a.g.e., s. 407, 408.

hangi bir yazı çeşidinin iri yazılmış şekli için Araplar da günümüzde *celî* kelimesini kullanmaktadırlar.

Âhâr

Âhâr (آهار) yazı yazarken yapılan yanlışlıkların tashihinde silintinin belli olmaması ve iz bırakmaması için kâğıdın üzerine sürülen sulu maddeye verilen addır. Âharlama sayesinde ham kâğıt ıslah edilmiş, kalemin yürüyüşü ve mürekkebin akışı sağlanmış olur²⁹. Farsçada yiyecek, yiyinti, taam manasına gelen bu kelime, kahvaltı etmek anlamında da kullanılır. Nitekim *nâhâr* kahvaltı etmeyip aç karnına durmaya denir. Bir şey yemenin bedenini kuvvetlenmesine vesile olması gibi nişasta ve yumurta ile yapılan *âhar* da kâğıda kuvvet verdiği için bu işleme *âhar* denilmiştir³⁰. Eskiden kâğıdın bol olmaması sebebiyle mahalle mekteplerinde çocuklara alıştırmaya için yazdırılan karalamalar hoca gördükten sonra süngerle silinir, aynı kâğıt tekrar kullanılabilir³¹. Bu da kâğıtların âharla güçlendirilmesi sayesinde mümkün olurdu.

Kâğıt üzerinde sanat icra eden hattatlar için âharlama işlemi daha fazla önem arz etmektedir. Geçmişte İstanbul'un Bayezid semtinde aharlı kâğıtların satıldığı bilinmektedir. Ama çoğu hattat kâğıtlarını kendisi âharlamıştır. “Mürekkep yalamak” tabiri de hattatların ellerini tükürükleyerek veya yalayarak yanlışlarını düzeltmeleri sebebiyle ortaya çıkmıştır³².

Kâğıtlar yazılacak yazının çeşidine göre âharlanır. Kur'an-ı Kerim yazmak için hazırlanacak olan kâğıtların iki tarafına kâğıdın durumuna göre birkaç kat ince ahar sürülür. Levha ve meşk gibi bir tarafına yazı yazılacak kâğıtların âharı ise birkaç kat kalın sürülür. Bu da tashih ederken kâğıdın bozulmaması içindir. Talik yazı için yapılacak âharın daha kalın olması gerekir³³.

Günümüzde yayınlanan Türkçe sözlüklerde *âharlama* işleminin anlamı, ‘Hattatların *kâğıt cilâlamak* için kullandıkları nişasta ve yumurta akından yapılan özel bir karışım’ şeklinde verilmiştir³⁴.

Burada şu ayrıntıya dikkat çekmek gerekiyor. Gerçekte bu işlem cilâlı ve parlak yüzey oluşturmaktan çok, yazı yazanın üzerinde rahat çalışabileceği bir zemin elde etmek için yapılır. Asıl amaç âharlama işlemi ile kâğıdın gözeneklerini doldurarak güçlendirmek, ham kâğıdı terbiye ederek kalemin kolay hareket etmesini sağlayan düzgün bir yüzey elde etmek, mürekkebi içine çekmesini önlemek ve gerek yazı yazarken gerekse sonrasında silerek ya da kazımak suretiyle tashih (yani düzeltme) işlemlerini yaparken deforme olmasına mani olmaktır. Âharlı ve mührelenmiş kâğıtlar kalemin yüzeye tam olarak oturmasına müsait olduğu için yazarken ‘kalem hakkı’ layıkıyla ortaya çıkar. Aynı zamanda rutubet küf ve kitap kurtlarına karşı daha dayanıklı olurlar. Cilâ ise: “Bir şeyi parlatmak için kullanılan kimyasal bileşik, Parlaklık, parlatma” şeklinde tarif edilmektedir³⁵. Kaldı ki hattatlar yazacakları kâğıdın parlak olmasını tercih etmedikleri gibi âhar işlemini de bu amaçla yapmazlar. Âharlanmış kâğıtların bir miktar parlaması ise pürüzlerinin giderilmesi için daha sonra yapılan mühreleme işlemi sebebiyledir.

Diğer taraftan, bazen bu kelimenin ‘âher’ şeklinde kullanılışına da rastlanmaktadır. Doğrusu Farsçadaki aslına uygun olarak ‘âhar’ şeklinde yazılmasıdır.

²⁹ Nefeszade, *a.g.e.*, s. 75.

³⁰ M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s. 27; M. Bedreddin Yazır, *a.g.e.*, s. 166.

³¹ Nefeszade, *a.g.e.*, s. 75.

³² Mine Esiner Özen, *a.g.e.*, s. 2.

³³ Nefeszade, *a.g.e.*, s. 76.

³⁴ TDK Türkçe Sözlük, İstanbul, 1992, s. 29.

³⁵ TDK Türkçe Sözlük, s. 260.

Ketebe / İmza

“Ketebe” (كتبه) bir hattatın yazdığı yazıya ismini koyması yerinde kullanılır. İmza demektir. Yazı meşk edenler hocalarından ehliyetlerini gösteren “icazetnâme” aldıktan sonra yazdıkları yazıya ketebe koyarlar³⁶. Hattın metni Türk, Arap ve Fars dillerinden hangisiyle olursa olsun imza ibaresinin Arapça olması kökleşmiş bir gelenektir. Hepsisi de “bunu yazdı” manasına gelen “ketebihû”, “nemekahû”, “harrerehû”, “sevvedehû”, “rakamehû” ibarelerinden biriyle başlayan imzada (Foto. 15) hattat “fakir, hakir, müznib” gibi tevazu ifade eden vasıflarla kendisinin, babasının ve ekseriya bir şükran vesilesi olmak üzere hocasının adını hatta yazı şeceresini sıralar. Sonunda annesi de dâhil hepsinin günahlarının affını dileyen bir dua cümlesi ilave eder³⁷.

Bir meşke bakarak yazdığını yahut meşk olmak üzere itina ile yazdığını ifade için ekseriya “meşekahû”, aynen taklit ederek yazıldığını ifade için “bunu taklit/nakil etti” anlamında “kalledehû” ya da “nakalehû”, (Foto. 16, 17) tevazu maksadıyla yahut karalama olarak yazdığını ifade için “sevvedehû” gibi tabirler kullanılır³⁸. Bazı yazılarda hattatın doğrudan doğruya adını yazdığı da görülmektedir. Hat eserleri genellikle kendi türünden yazıyla imzalanır. Ta’lik kıt’a ve levhalara daha ince kalemle yazılan hurde ta’lik ile ketebe konması daha uygundur. Sülüs ve nesih yazıların imzaları icâze yazı olarakta tanınan rika’ ile de yazılabilir. Önceleri celi sülüs ve tuğra ketebeleri de satır halinde tevkî’ hattı ile yazılırken bu yazılarda çığır açan Mustafa Rakım Efendi sülüs ve tevkî’ karışımı üsluplaştırılmış bir imza icat etmiştir. Üst ve alttan uzantıları olan ve nokta kullanılmayan bu istifte “ketebihû Rakım” yazılıdır (Foto.18). Rakımdan sonraki hattalar da celi ve tuğrada bu imza şeklini benimsemişlerdir³⁹. Ancak Mahmud Celaleddin ve talebeleri bu şekil imza kullanmamışlardır⁴⁰.

Aklâm-ı sitte hattatlarının hat sanatını kimin kimden öğrendiğini sıralamalarıyla ortaya çıkan ve bu sanatın piri sayılan Hz. Ali’ye kadar uzanan şecereleleri vardır. Bu şecerelelere “hattat silsilenamesi” denir. Aynı şekilde ta’lik hattatlarının da şeceresi tertiplenmiş, ancak diğer hat çeşitleri için böyle bir sıralama yapılmamıştır⁴¹.

Geçmişte hattatlar ahlaki sorumluluk gereği bu imza şekillerine daima özen göstermişler ve bu hususu bir hak-hukuk meselesi olarak görmüşlerdir. Ancak günümüzde ya bilgisizlik ya da umursamazlık sebebiyle bu hassasiyeti taşımayan ve eski üstadların kompozisyonlarını taklit ederek (hatta bozarak) altına sanki kendine aitmiş gibi imza atan “sanat intihalcileri” görülmektedir. Hatta sosyal medya aracılığı ile bu yaptıklarını pazarlamaya çalışanlar var. Bu gün gerek özel derslerle gerekse eğitim kurumlarında ders veren hat sanatı hocalarının talebelerine önce bu sanatın imza geleneğini ve ahlaki sorumluluklarını öğretmeleri çok önemlidir. Ayrıca akademik çalışmalarda intihal olaylarına gösterilen hassasiyetin sanat alanında da gösterilmesi ve benzer müeyyidelerin uygulanması gerekmektedir.

³⁶ Pakalın, a.g.e., C. II, s. 251.

³⁷ Derman, “Hattat”, DİA, C. XVI, s. 498.

³⁸ Yazır, a.g.e., s. 131.

³⁹ Derman, “Hattat”, s. 498.

⁴⁰ Acar, a.g.e., s. 145.

⁴¹ Derman, “Hattat”, s. 498.

KAYNAKÇA

Acar, Şinasi, *Türk Hat Sanatı*, İstanbul, 1999.

Alparslan, Ali, “Celî”, *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

Arseven, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1983.

Çetin, Nihad M. “İslam Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi”, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, IRCICA, İstanbul, 1992.

Çeviri sözlük,

(<https://www.google.com.tr/#q=t%C3%BCrk%C3%A7+farsca+s%C3%B6zl%C3%BCk>, (Erişim: 18.10.2016)

Derman, M. Uğur, “Divit”, *DİA*. C. IX, İstanbul, 1994, s. 450-451.

Derman, M. Uğur, “Hattat”, *DİA*, C. XVI, s. 493-499.

Derman, M. Uğur, “Kalem”, *DİA*. C. XXIV, İstanbul 2001, 245-247.

Derman, M. Uğur, “Türk Hat Sanatında "Celî" Kavramı”, *Türkler*, C. XII, Ankara, 2002, s. 256-265 (407-419).

Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1992.

Glosbe Türkçe-Farsça Sözlük, <https://glosbe.com/tr/fa/hat%20sanat%C4%B1>, (Erişim: 18.10.2016)

Kubbealtı Lügati, [http://www.kubbealtilugati.com/sonuclar.aspx?km=HÜSNÜHAT – HÜSNİHAT&mi=0,2015](http://www.kubbealtilugati.com/sonuclar.aspx?km=HÜSNÜHAT-HÜSNİHAT&mi=0,2015), (Erişim: 10.09.2016)

Nefesade İbrahim, *Gülzarı Savab* (Tashih: Kilisli Muallim Rifat), İstanbul, 1939.

Özen, Mine Esiner, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul, 1985.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul, 1993.

Serin, Muhittin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul, 2010.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1989.

TDK Büyük Türkçe Sözlük,

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5829d9cf2e3020.62347047, (Erişim: 01.11.2016)

TDK Türkçe Sözlük, Milliyet Yay. İstanbul, 1992.

Yazır, M. Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Ankara, 1981.

Yılmaz, Abdülkadir, *Türk Kitap Sanatları Tabir ve Istılahları*, İstanbul, 2004.

Zülfikar, Hamza “Eski Tamlamalardan Yeni Tamlamalara”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/9, Ankara, Summer 2013.

FOTOĞRAFLAR

Foto. 1: Hattat Sami Efendi'nin el yazısıyla II. Abdülhamid Tuğrası

Foto. 2: Aynı tuğranın hakkâk tarafından taşla işlenmiş hali

Foto. 3: Hattatın elinden çıkan yazının nakkaş tarafından bir mimari esere işlenmiş hali

Foto. 4: Çiniye işlenmiş bir celi sülüs kompozisyon

Foto. 5: Hat sanatında kullanılan çeşitli kalemler

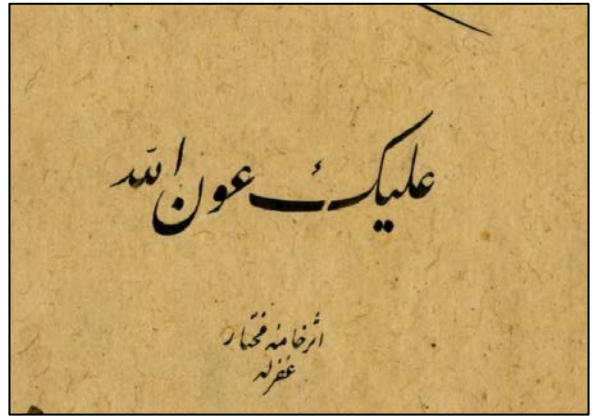

Foto. 6: Kalem anlamında "hâme" kelimesinin kullanımına bir örnek.

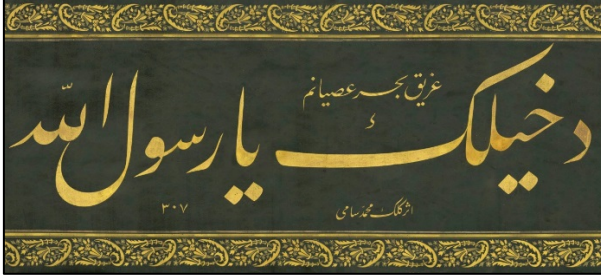

Foto. 7: Sami Efendinin imzasında kalem yerine “kilk” kelimesini kullandığı bir eseri

Foto. 8: Hattat Hamid Aytaç'ın “Hutûtu Mütenevvia” levhası. Buradaki farklı yazı çeşitleri “kalem” tabiriyle de anılmaktadır

Foto. 9: Mürekkep hokkası

Foto. 10: Kamış kalemlerin muhafaza edildiği kubur (kalemndan)

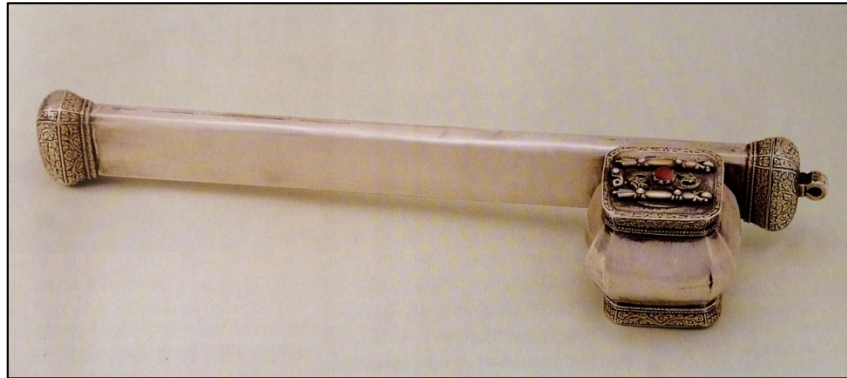

Foto. 11: Gümüşten yapılmış bir divit örneği (Şinasi Acar'dan)

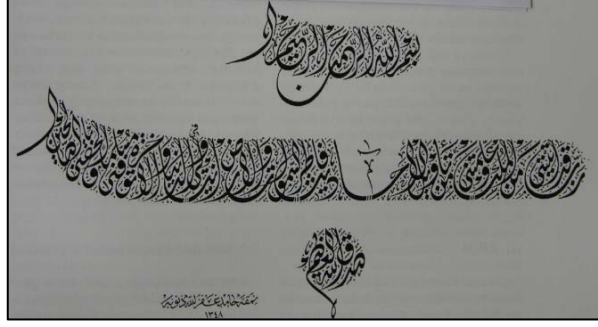

Foto. 12: Hattat Hamid Aytaç'a ait celî dîvânî ayet-i kerime

Foto. 13: Şeyh Hamdullah'ın hattıyla Firuzağa Camii'nin celî sülûs kitabesi

Foto. 14: Hattat Nazif Bey'in Yıldız Saat Kulesindeki celî talik yazıları

Foto.15: Hattatların kullandıkları çeşitli imza örnekleri

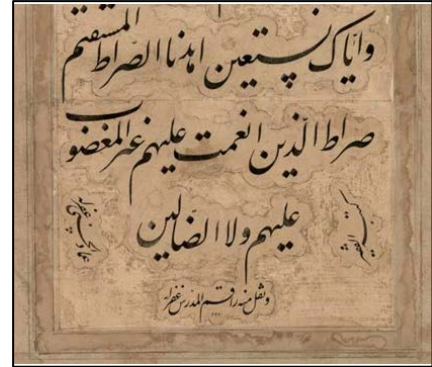

Foto.16: Bir nakil yazı imzası: “Bunu İmad el Hasenî yazdı ve Müderris Rakım ondan nakletti”

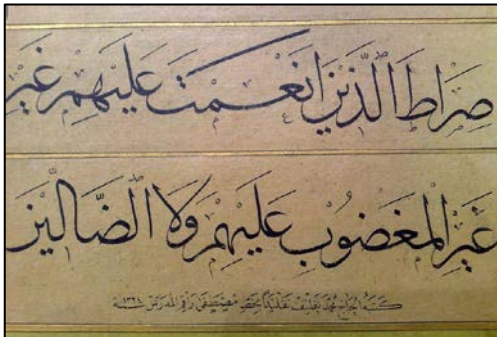

Foto.17: Bir taklit yazı imzası: “Bunu Hacı Mehmed Nazif, Mustafa Rakımın hattını taklit ederek yazdı”

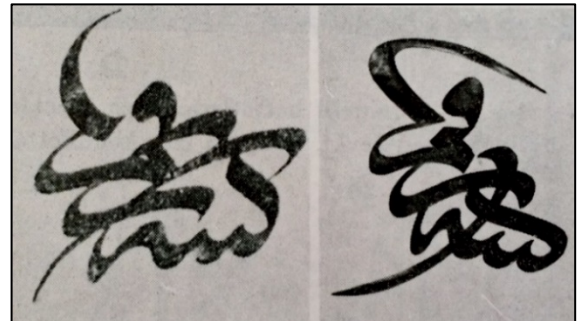

Foto.18: Mustafa Rakımın istifli imzası